

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

У статті досліджено проблему професійного самовизначення майбутніх фахівців. Описані основні аспекти професійного самовизначення особистості як психологічного феномена та вивчені чинники, що впливають на розвиток невизначеності майбутнього фахівця.

Ключові слова: самовизначення, самореалізація, особистість, перспектива, готовність, самопізнання, саморозуміння.

The problem of future psychologists' professional self-realization was considered in this article. The basic aspects of person's professional self-realization as a psychological phenomenon were described and the factors that affect the development of vagueness of a future specialist are studied.

Keywords: Self-determination, self-realization, person, prospects, readiness, self-knowledge, self-comprehension.

Постановка проблеми. Зміни, та трансформації які відбуваються у сучасному суспільстві, висувають нові вимоги до майбутнього фахівця. В умовах сучасного життя надзвичайно важливими для професійного та особистісного зростання особистості є професійне самовизначення, самостійність прийняття рішень, ініціативність, уміння швидко та гнучко адаптуватися. Професійне самовизначення особистості є визначальним для процесу професійної самореалізації й включає не лише вибір професії та набуття відповідної професійної освіти, а й створення ідеальної моделі майбутньої професійної діяльності, побудову свого професійного життєвого плану.

Дуже часто вступаючи до вищого навчального закладу, абітурієнт недостатньо розуміє специфіку обраної професії, не в повній мірі усвідомлює рівень професійної придатності до неї та перспективи професійної самореалізації в майбутньому. Професійна невизначеність призводить до зниження мотивації навчання студентів, їхньої активності та ініціативності, а в подальшому – конкурентоздатності на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень. Проблема професійного самовизначення особистості вивчали та досліджували у своїх психологічних дослідженнях Є. Головаха, Є. Клімов, М. Князева, М. Корольчук, О. Кринчик, Д. Леонтьєва, А. Маркова, І. Нікітіна, В. Носков, О. Орлов, Н. Пилипенко, І. Попович, Л. Потанчук, М. Пряхнікова, Н. Самоукіна, Т. Соломка, Л. Солонько, О. Ященко та ін. У науковій літературі існують різні підходи до вивчення особливостей професійного самовизначення, але не зважаючи на цей факт, визначною є загальна позиція щодо цієї проблеми. Слід відзначити, що на сьогоднішній день, не достатньо розробленими залишаються такі аспекти досліджуваної проблеми, як готовність до самовизначення, проектування свого майбутнього, усвідомлення своїх перспектив.

Метою статті є визначення сутності професійного самовизначення особистості як психологічного феномена та вивчення чинників, що впливають на розвиток невизначеності майбутнього фахівця.

Виклад основного матеріалу. Професійне самовизначення у роботах багатьох дослідників - складний феномен людського буття. Самовизначення виступає водночас і ціллю, і засобом, і процесом здійснення та досягнення цілей.

І. Нікітіна відносить професійне самовизначення до категорії суб'єктного самовизначання особистості і трактує його як «мотиваційний вчинок, індивідуально та соціально відповідальний акт осмисленої реалізації людиною своєї сутності» [5: 13]. Даний процес є похідним від розвитку суб'єктної активності особистості, його сутність пов'язана з переходом людини від рольових стосунків до особистісно-сміслових, з вільним вибором мотивів саморозвитку.

Проблему суб'єктного самовизначення О. Орлов пов'язує з проблемою співвідношення «Зовнішнього» та «Внутрішнього» в структурі особистості [7]. «Зовнішнє Я» людини пов'язане із засвоєнням суспільної сутності, з прийняттям індивідом соціальних функцій та ролей, засвоєнням соціальних норм і правил поведінки, з формуванням вмінь налагоджувати стосунки з оточуючими. Процес розвитку «Зовнішнього Я» – це формування тих рис особистості, які забезпечують її функціонування в соціальному середовищі. Із безлічі соціальних ролей та

функцій людина виокремлює своє власне, справжнє, сутнісне, «Внутрішнє Я», наповнює його ціннісним змістом.

Розкриття сутності виявляється у постійній зміні співвідношення між «Зовнішнім» та «Внутрішнім»: від домінування «Зовнішнє через Внутрішнє» до переважання спрямованості «Внутрішнє через Зовнішнє». Відповідно, змістом суб'єктного самовизначення особистості виступає «перервно-неперервний процес самостійного, відповідального пошуку рубежів «Внутрішнього» та «Зовнішнього Я» людини та встановлення між ними гармонійних взаємовідносин у напрямку переважаючої активності «Внутрішнього Я» (сутності) людини та розширення сфери «Я – Можу – Сам» [4].

Даний механізм розкриває основні ознаки будь-якого самовизначення, які можна виокремити і як його етапи: 1) встановлення людиною своїх індивідуальних особливостей, рис, якостей, здібностей; 2) вибір критеріїв та норм оцінювання себе; 3) визначення тих своїх особливостей, які вже відповідають певним внутрішнім нормам; 4) побудова своїх цілей, завдань, планів (різної часової тривалості) для розвитку в собі необхідних якостей; 5) періодичний перегляд людиною критеріїв та норм, які вона використовує.

Є. Клімов називає самовизначення «важливим проявом психічного розвитку, активним пошуком можливостей для розвитку, формування себе як повноцінного учасника суспільства» [2: 39]. Професійне самовизначення вчений розглядає як діяльність людини, зміст якої змінюється залежно від етапу розвитку суб'єкта праці: оптант (випускник школи), адепт (студент), адаптант (молодий спеціаліст), інтернал, майстер, авторитет, наставник. В такому випадку зміст діяльності – це перш за все образи бажаного майбутнього результату у свідомості суб'єкта, особливості його саморегуляції, володіння способами діяльності, особливості усвідомлення себе, своїх особистих якостей та місця в системі ділових міжлюдських відносин [2: 40].

Д. Леонтьєв досліджуючи особливості професійного самовизначення випускників школи, наголошує, що це подія, яка кардинально змінює життя людини та впливає не лише на її професійну складову. «... Важко назвати хоча б один аспект образу життя, на який не вплинув би, причому найсуттєвішим чином, вибір професії, зроблений після закінчення школи» [3: 58].

Головною детермінантою психологічної готовності до самовизначення, на думку багатьох авторів, виступає виразна потреба особистості в самореалізації. Вона пов'язана з самоставленням особистості, з самоінтересом та очікуванням позитивного ставлення від оточуючих. Активність самоінтересу забезпечує зміну позиції людини з «Я-об'єкт» на «Я-суб'єкт». Очікування позитивного ставлення від оточення підтверджує самоцінність та унікальність «Я» особистості. Самовизначення відбулося, якщо вибір був зроблений особистістю самостійно та усвідомлено, навіть при наповненні його юнацькими мріями, фантазіями про майбутнє [2: 41].

Професійний життєвий шлях особистості розглядається всіма науковцями як результат її власної творчої діяльності. Відповідно, розвиток людини як суб'єкта діяльності, за висловом Є. Клімова, відбувається не просто по «спіралі», не за «циклами», а «шляхом покрокового виникнення і навіть навмисного створення необхідних можливостей, деякі із яких обираються для реального здійснення» [2: 377]. Тому доцільніше думати не про єдиний вибір професії, а «про цікаву, захоплюючу активність постійного проектування та реальної побудови свого професійного трудового шляху, жодний вибір на якому не буде фатальним, якщо докласти розум та волю» [2: 388].

На складності і водночас необхідності обмірковування не одного варіанта професійного самовизначення наголошує і Д. Леонтьєв. Ним запропонована класифікація актів вибору на основі двох ознак: наявності всіх можливих альтернатив та критеріїв для їх порівняння. Вибір за наявності альтернатив та критеріїв визначається як простий; вибір за наявності альтернатив та відсутності готових критеріїв – як смисловий; вибір за відсутності або неповноти альтернатив, що вимагає їх конструювання, – як особистісний, екзистенційний [3: 58]. Найчастіше професійний вибір після закінчення школи носить характер екзистенційного, а після закінчення вищого закладу освіти – смислового або простого, залежно від рівня усвідомлення особистістю своїх можливостей та перспектив їх реалізації.

Науковці наголошують, що результатом розвитку підростаючої особистості після шкільного навчання має виступати її готовність до вибору професії, на основі міркувань, аналізу, проектування варіантів професійних життєвих шляхів, що репрезентує створення особистого професійного життєвого плану або плану професійного старту та найближчих за ним кроків. Відповідно, після набуття перших теоретичних знань та практичних умінь в процесі формування

професійної майстерності такий професійний план змінюється, коригується, доповнюється, розширюється залежно від змін, які відбуваються з суб'єктом діяльності.

Особистий професійний план є образом бажаного майбутнього та шляхів його досягнення. Загальна структура повного особистого професійного плану включає: головну мету; уявлення про найближчі та віддалені цілі як «життєву перспективу»; уявлення про шляхи та засоби досягнення найближчих життєвих планів; уявлення про зовнішні умови досягнення виділених цілей; уявлення про внутрішні умови досягнення (власні можливості, здібності до навчання, стан здоров'я, наполегливість, витримка, схильність до теоретичної або практичної роботи, особисті якості, необхідні для діяльності за обраною спеціальністю). План має включати також запасні варіанти цілей та шляхів їх досягнення на випадок виникнення труднощів у реалізації основного варіанту [2: 390-391].

У психології використовується декілька понять, що відображають різні аспекти ставлення особистості до майбутнього: цілі, плани, орієнтації, перспективи. Життєві плани виступають засобами здійснення життєвих цілей, їхньою конкретизацією в хронологічному та змістовому аспектах. Життєві цілі та плани різняться як кінцеві та проміжні події певного етапу життя. Ціннісні орієнтації внаслідок своєї узагальненості визначають загальну спрямованість особистості, на основі чого вона будує життєві цілі та плани.

Виходячи з вище вказаного, орієнтації, цілі та плани можна розглядати послідовними кроками побудови життєвого шляху особистості. Орієнтації визначають пріоритети тих чи інших видів діяльності, напрямки життєвого шляху, на які людина спрямує свою активність. Постановка цілей передбачає знання сфери діяльності, її ідеального результату, що відповідає певній життєвій події. Шляхи, засоби та терміни досягнення цілей відображає життєвий план.

Професійне самовизначення тісно пов'язане є поняттям перспективи. У словнику вона визначається як можливості кого-небудь у майбутньому; як сприятливі умови для майбутньої діяльності та розвитку; як плани й види на майбутнє; його передбачення. У психологічну науку ввів це поняття К. Левін для опису цілісного бачення людиною свого життя у минулому, теперішньому та майбутньому. За теорією психологічного поля, елементи минулого досвіду та уявлення про майбутнє поєднуються у психологічному сприйнятті теперішньому. Минуле і майбутнє, визначаючи часову перспективу та особливості поведінки людини, набувають спонукального значення. Саме тому у психології традиційно перспектива трактується як поняття, що відображає змістове наповнення часу життя у минулому, теперішньому і майбутньому.

На основі уявлень про події життя (в минулому, теперішньому і майбутньому) та зв'язки між подіями (типу «мета – спосіб» та «причина – наслідок») індивідом будується відповідна суб'єктивна картина, яка стає важливим регулятором активності у професійних самовизначенні та самореалізації. Активність позиції особистості в цих процесах відображає рівень можливої реалізованості її професійного плану, хоча проектування майбутнього часто має характер мисленнєвого уявного образу. Позиція може характеризуватися пасивним позитивним прийняттям професійного плану та спокійним, малоемоційним ставленням до нього; може активно виражатися у повсякденних розмовах, з обговоренням можливих варіантів із значущим оточенням. Найбільш активна позиція репрезентується прагненням особистості до самоосвіти, участю у проблемних та наукових гуртках, спробах працювати за майбутньою спеціальністю на канікулах або у вільний від навчання час.

Однією з умов готовності людини до проектування свого майбутнього, як уже наголошувалося, є рівень розвитку її самосвідомості, який виявляється у сприйнятті індивідом власного «Я» та «Я» інших людей, в особливостях його «Я-концепції». Витіснення із свідомості людини актуальних подій майбутнього, які неминуче відбудуться, викликає страх перед майбутнім, що часто примушує особистість регресувати, повертатися до попередніх форм поведінки. Невизначеність, суперечливість суб'єктивної картини професійного шляху, незбалансованість уявлень людини про власне минуле, теперішнє, майбутнє можуть призвести до кризових переживань, що обов'язково відобразиться на етапі проектування майбутньої професійної самореалізації [2: 440-441].

«Особистість, яка повноцінно функціонує» К. Роджерса не відчуває страхів перед майбутнім, які заважали б нормальному прогнозуванню, витісняли б зі свідомості мрії, бажання, сподівання. Важливими умовами розвитку професіонала такий індивід вважає компетентний аналіз кризових ситуацій та активний пошук їх рішення. Корисно створювати для себе та оточуючих змістовні, диференційовані, наповнені позитивними емоціями уявлення про фази професійного життєвого

шляху.

І. Нікітіна розробляє основний механізм формування самовизначення особистості через механізм прийняття смислу «Я як суб'єкт активності». Елементами цього механізму виступають: 1) актуалізація мотивів смислоутворення з раціоналізацією можливих смислів, поляризацією протилежностей, переживанням міри; 2) самопізнання та саморозуміння з осмисленням майбутнього потенційного «Я», з прийняттям смислу перспективного «Я»; 3) реалізація смислу з оцінкою суперечностей мети та результату, негативне переживання можливої втрати смислу «Я» [5: 8]. На нашу думку, даний механізм має включати також елемент коригування мотивів смислоутворення на основі досягнутих результатів, адже це передбачає безперервність процесу самовизначення, а, значить, і розвитку особистості.

Л. Лепіхова розглядає самореалізацію як психічну самоорганізацію поведінкової регулятивної активності на досягнення цілей і підкреслює, що цей процес відбувається через актуалізацію механізмів системи цілеспрямованості, в якій тісно пов'язані всі її елементи від життєвих потреб до очікуваних результатів [4]. Саме життєві потреби стають поштовхом для активізації мотиваційної сфери, де кожна складова має своє функціональне призначення і смислове навантаження, а у поєднанні ці складові обумовлюють індивідуальну своєрідність особистості та впливають на постановку життєвих завдань. Останні виступають «головними орієнтирами соціального буття людини, наближення до яких стає змістом і смислом її життєздійснення» [4: 103].

Висновки. Отже, професійне самовизначення розглядаємо як цілісну картину професійного майбутнього, що ґрунтується на взаємозв'язку запланованих та очікуваних подій, в яких особистість вбачає соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя.

Професійне самовизначення є важливим та значимим для студентів різних спеціальностей. На сьогоднішній день, молодь все частіше постає перед проблемою невизначеності та неусвідомленості своїх подальших перспектив професійного становлення. Це значною мірою пов'язано з багатоваріантністю та варіативністю майбутньої професійної самореалізації, або ж навпаки з відсутністю уявлень про подальше професійне становлення. Професійна невизначеність є характерною не лише для студентів ВНЗ, але й у більшій мірі являється проблемою для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Для того щоб ефективно подолати вказану проблему, варто активізувати роботу з профорієнтації старшокласників, розробляти і впроваджувати тренінгові програми для учнів старших класів і студентів, які могли б сприяти кращому професійному самовизначенню майбутніх фахівців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1997. – № 7. – С. 26 – 28
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Климов Е.А. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996. – 512 с.
3. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 57-66.
4. Лепіхова Л. Соціально-психологічні передумови постановки життєвих завдань / Л. Лепіхова // Соціальна психологія. – 2008. – №2. – С. 102-117.
5. Нікітіна І.В. Динаміка процесу самовизначення особистості в індивідуально-психологічному просторі людини / І.В. Нікітіна // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. – 1998. – Вип. 6. – С. 28-30.
6. Носков В.И. Проблемы и пути профессионального самоопределения личности в вузе / В.И. Носков // Психология в вузе. – 2003. – № 3. – С. 35-48.
7. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека / А.Б. Орлов // Хрестоматия по психологии личности. Т.2. – Самара: Изд. дом «Бахрах», 1999. – С. 509-533.
8. Попович І.М. Професійне самовизнання як умова успішного оволодіння майбутньою професією / І.М. Попович // Психологія : [збірник наук. праць] / Редколегія: С.Д.Максименко, О.В.Скрипченко, Н.В.Чепелєва, Л.В. Долинська. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 1998. – Вип.1. – С.161-166.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Куліш Віктор Іванович – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.